

Страдање грачаничких Срба у Независној Држави Хрватској (1941—1945)

Анђела Нешковић
професор историје
neskovicandjela@gmail.com

Прегледни рад
УДК 41.322.5:341.4(497.13Грачаница)
COBISS.RS-ID 143165953
DOI 10.7251/TOP2511043N

Апстракт: У раду се консултовањем прворазредних извора и релевантне литературе обрађује страдање Срба грачаничке вароши у току Другог свјетског рата. Истраживањем је обухваћено и страдање Срба у насељеном мјесту Лендићи, које је у том периоду припадало мјесној заједници Грачаница. Ради бољег разумијевања историјског контекста, у уводном дијелу рада разматра се друштвено-политички положај српског православног становништва у међуратном периоду. Успоставом Независне Државе Хрватске (НДХ), 10. априла 1941. године, хрватске власти су отпочеле са систематским уништавањем српског становништва. У раду је представљен процес успостављања усташке власти на подручју грачаничке вароши и шире околине, као и терор над Србима који је након њега услиједио. Најжешће репресије у овом подручју српски народ је претрпио у току прве ратне године, након чега је њихов интензитет постепено опадао усљед развоја народног устанка на озренском и требавском подручју. Значајна пажња посвећена је и анализи односа муслиманског становништва према српским суграђанима, при чему је један дио житеља исламске вјероисповијести био ненаклоњен хрватској геноцидној политици према Србима, што је утицало на очување српске заједнице у овом подручју. До масовнијег страдања српског становништва у грачаничком крају касније је долазило током њемачко-хрватских одмазда, проузрокованих офанзивним дјеловањем озренских устаника. Упоређивањем доступних пописа жртава Другог свјетског рата утврђена је доња граница броја страдалих цивила у урбаном средишту среза Грачаница у периоду 1941—1945.

Кључне ријечи: Други свјетски рат, Грачаница, Срби, Независна Држава Хрватска, Озренски четнички одред.

Грачаница у периоду између два свјетска рата — етничка структура становништва и друштвени положај Срба

Како се Први свјетски рат ближио крају, а његов исход све више ишао у корист сила Антанте, расла је и тежња ка уједињењу јужнословенских народа унутар Аустроугарске монархије са Краљевином Србијом. Октобра 1918. године формирано је Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба које је одмах затим именовало главне одборе народних вијећа за Словенију, Хрватску и Босну и Херцеговину (БиХ). Подстакнута све већим успјесима српске војске на фронту, народна вијећа у многим мјестима БиХ самоиницијативно су проглашавала уједињење са Србијом.¹

Крајем новембра 1918. године формиран је Мјесни, а потом и Котарски одбор Народног вијећа у Грачаници. За првог предсједника грачаничког Мјесног народног одбора изабран је угледни грачанички трговац Михајло Хаџистевић, док је први предсједник Котарског одбора био дотадашњи градоначелник Грачанице, Ахмет-ага Ширбеговић.² Грачанички Народног одбор прогласио је уједињење са Србијом 28. новембра 1918. године.³ Стварањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године, територија БиХ ушла је у састав новоформиране државе.

Варош Грачаница са својом околином смјештена је на географском подручју које се у литератури најчешће означава термином — сјевероисточна Босна. Урбани центар грачаничке области про-

1 Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata. Pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj*, Travnik: Univerzitet u Travniku, 2012, 25—26.

2 *Исјо*, 29—30.

3 Боривоје Милошевић, *Српска православна црква и свешћенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Вишеград: Андрићев институт, 2016, 214.

стире се долином ријеке Спрече, а надвисују га обронци планина Озрена и Требаве.⁴

Према *Уредби о поједи земље на области* из априла 1922. године, Краљевина СХС подијељена је на 33 области, док је територију БиХ сачињавало њих шест. Према поменутој уредби, територија Грачаничког среза нашла се унутар Тузланске области. Укидање Устава и проглашење диктатуре краља Александра 6. јануара 1929. године проузроковало је широке административне промјене у унутрашњем устројству земље. *Законом о називу и поједи Краљевине на ујравна поједручја*, који је донесен марта 1929. године, држави је промијењен назив у Краљевина Југославија, а њена територија подијељена је на десет бановина. Према поменутој административно-територијалној подјели, Грачанички срез прикључен је Врбаској бановини.⁵

Према подацима пописа из 1921. године, варош Грачаницу насељавало је 4.058 становника, од чега 813 православних (20%), 3.039 муслимана (74,8%) и 189 католика (4,6%).⁶ Пописом из 1931. године утврђено је да је број становника Грачанице порастао на 4.581, а број становника према вјероисповијести износио је: 726 православних (15,8%), 3.700 муслимана (80,7%) и 125 католика (2,7%).⁷

Културни и друштвени живот грачаничког становништва одвијао се у оквиру културно-просвјетних и спортских друштава организованих на националној и вјерској основи. Грачанички Срби окупљали су се око Српског културно-просвјетног друштва „Просвјета“, Српске православне парохије грачаничке и Манастира Светог Николе на Озрену. Пјевачко друштво, Српски соко, Коло српских сестара и „Просвјета“ каналисали су културне потребе српског становништва, док је Српска православна општина пружала вјерски и материјални ослонац српској заједници у Грачаници.⁸

Поред културно-просвјетних и вјерских институција српске заједнице у Грачаници, значајан материјални ослонац за грачаничке Србе представљало је хуманитарно и друштвено залагање

4 Salih Kulenović, *Gračanica i okolina. Antropogeografske i etnološke odlike*, Tuzla: Muzej istočne Bosne, 1991, 7.

5 Omer Hamzić, *Gračanica i okolina*, 37, 40.

6 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.3.1921. године*, Сарајево: Државна штампарија Сарајево, 1932, 226.

7 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd: Državna štamparija, 1937, 112.

8 Omer Hamzić, *Gračanica i okolina*, 165, 169.

најзначајнијих српских трговачких породица Хаџистевић, Иванишевић и Благојевић.⁹

Формирање Независне Државе Хрватске и успостављање усташке власти у Грачаници

Проглашењем Независне Државе Хрватске (НДХ), 10. априла 1941. године, територија Босне и Херцеговине укључена је у њен састав, те су тиме остварене вијековне претензије великохрватске политике на овај простор.¹⁰ Императив за новоформирану марионетску творевину било је стварање хомогене хрватске државе. Крајњи циљ усташког руководства, на челу са Павелићем, био је стварање утопијски замишљене националне заједнице, која би према државном програму НДХ била потпуно етнички чиста. Оваквим усташким наумима највећи 'камен спотицања' представљали су Срби, док политичко дјеловање према муслиманском становништву није имало за циљ његово уништење, већ се темељило на принципу асимилације муслиманског живља у хрватски етнос.¹¹

Законски оквир етничке дискриминације Срба у НДХ успостављен је кроз правне уредбе донесене у првим мјесецима окупације територије Босне и Херцеговине, а које су почивале на расистичким принципима нацистичке идеологије. Тиме је српско становништво фактички искључено из правног поретка НДХ. Законске одредбе усмјерене против Срба 'легализовале' су политику њиховог уништења и отвориле пут усташком терору који је за циљ имао да НДХ очисти од нехрватског елемента.¹² Усташки војно-полицијски механизам унутрашње контроле и репресије на територији НДХ почео је већ крајем априла 1941. године да спроводи геноцидну политику хрватског руководства усмјерену против српског становништва.¹³

9 *Исио*, 169.

10 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998, 117.

11 Срђа Трифковић, *Усташе: балканско срце шаме*, Београд: Catena Mundi, 2022, 172.

12 Enver Redžić, *n. dj.*, 124.

13 Срђа Трифковић, *n. dj.*, 175.

Административно-територијална подјела НДХ извршена је почетком јуна 1941. године, а према њој су у НДХ успостављене 22 велике жупе. Територија бившег Среза Грачаница укључена је у састав Велике жупе Усора и Соли, чији је центар био у Тузли.¹⁴ Први кораци ка успостављању нове власти у Грачаници учињени су маја 1941. године. Тада је дописом Хакије Хаџића¹⁵ из Сарајева одлучено да на чело грачаничког котара буде постављен Адем Османбеговић¹⁶, док је градоначелнички положај припао Хивзаги Хивзефендићу^{17, 18}.

14 Esad Tihic i Omer Hamzic, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH; Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, 1988, 120.

15 Хакија Хаџић рођен је у Билећи 1883. године. Један је од првих чланова Муслиманске организације Хрватске сељачке странке (ХСС) која је основана у Загребу 1936. године. Током успостављања власти НДХ истакао се као један од најжешћих пропагатора усташке политике међу муслиманима. Павелић га је 1941. године поставио за опуномоћеника усташког покрета за Босну и Херцеговину, а нешто касније и за поглавника Главног усташког стана у Сарајеву. Enver Redžić, *n. dj.*, 302.

16 Адем Османбеговић рођен је у Грачаници 1912. године. Основну школу завршио је у родном мјесту, а Шеријатску гимназију у Сарајеву. Након тога је похађао Правни факултет у Београду. Иако је успостављањем НДХ прихватио службу у новоформираној власти, Османбеговић је веома брзо због политичке неподобности и контаката са Србима био смијењен са функције. Хаџиефендићевој легији приступио је 1942. године, а након партизанског ослобођења Тузле 2. октобра 1943. године Османбеговић се прикључује новоформираном Тузланском народноослободилачком партизанском одреду. Omer Hamzic, „Likovi zavičaja: Adem Osmanbegović. Od kotarskog predstojnika do komandanta partizanskog bataljona”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIV, br. 29, 2009, 153—155.

17 Хивзага Хивзефендић рођен је у Грачаници 1897. године. Био је један од оснивача огранка Југословенске муслиманске организације (ЈМО) у Грачаници, а био је и члан Муслиманске организације ХСС-а. На дужности градоначелника Грачанице за вријеме окупације остао је до марта 1942. године. Након рата нови комунистички режим га је као сарадника окупатора осудио на вишегодишњу робију. Omer Hamzic, *Gračanica i okolina*, 359—360.

18 Arhiva Gradskog muzeja u Gračanici (AGMG), Radnički pokret i NOB 1941—1945. (RP i NOB), Gračanica: Izjave i sjećanja, Izjava Adema Osmanbegovića, 4.

Почетак терора над православним становништвом грачаничке вароши

Маја мјесеца 1941. године из Добоја у Грачаницу дошли су фратар Драгутин Камбер и адвокат Омер Муфтић, како би установили какво је било расположење грачаничких муслимана према хрватским властима. Поред тога, циљ њиховог доласка био је и ширење геноцидне политике према Србима, као и подстицање муслиманског живља на обрачун са православним комшијама. Муслиманско становништво, том приликом окупљено у грачаничкој медреси, присуствовало је говору поменутих Камбера и Муфтића, који су позивали на економско сламање, а потом и биолошко истребљење Срба. Један од највећих присталица усташког режима међу угледним Грачанлијама био је кадија Ибрахим Махинагић, за кога се у свједочењима његових суграђана наводило да је био „духовни испиратор свих злочина у вароши“. Поред поменутог кадије, у ширењу усташке пропаганде и заговарању терора над православним становништвом учествовао је и тадашњи градоначелник Грачанице Хивзефендић.¹⁹ У овом периоду у Грачаници је успостављен и усташки табор. На његово чело постављен је Фрањо Таборски. Крајем мјесеца августа 1941. године при усташком табору дјеловало је око 60 људи.²⁰

Априла 1941. године влада НДХ донијела је *Уредбу о забрани вршења вјерских обреда и ујошреби црквених звона на љавославним црквама*. Поменуту уредбу пратило је и наређење о протјеривању у логоре православних свештеника. Из грачаничког котара протјеран је игуман Манастира Св. Николе Гаврило Вукојев са још једним монахом, као и пароси: Димша Недељковић, Митар Софренић, Дејан Вујасиновић, Јован Гајић и Бранко Јовановић. Свештенослужитељи Српске православне цркве у највећем броју случајева су прво интернирани у усташки логор Цапраг, да би након тога били протјерани у окупирану Србију.²¹

19 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKURZ), 112, Gračanica - grad i srez (GGS), Gračanica, 56490, 1—2.

20 Исто, 2; Esad Tihic i Omer Hamzic, *n. dj.*, 121.

21 Александар Прашчевић, *Односи љавославних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Друјом свјетском рају*, Београд: Кључ издаваштво, 2023, 134—135.

Усташка политика усмјерена против Срба проводила се и путем скрнављења и рушења православних богомоља. Сходно томе, половином маја 1941. године у грачаничком котару демолиране су цркве у Грачаници и Бољанићу. Група усташа оскрнавила је и највећу светињу озренских Срба — Манастир Св. Николе. Током извршења овог вандалског чина демолиран је и звоник манастирске цркве, а оштећене су многе фреске.²² Озренски манастир вијековима је представљао мјесто окупљања православног становништва тога краја. Поред тога, ова православна светиња најјаснији је свједок историјског континуитета српског народа на овом подручју. Њеним уништењем хрватске власти намјеравале су да избришу сваки траг српског постојања на овом простору, као и да у потпуности деморалишу православно становништво у Грачаници и њеној широј околини.

Упоредо са скрнављењем и рушењем православних богомоља хрватска власт проводила је и политику унијаћења православног становништва. Према свједочењу тадашњег котарског управника, Адема Османбеговића, ова пракса Римокатоличке цркве није значајније заживјела у Грачаници. Разлог томе било је непостојање значајнијег броја хрватског живља у грачаничкој вароши. Осим тога, Османбеговић је свједочио да је и оном малом броју грачаничких Срба који су пристали на прелазак у католичку вјеру он наплаћивао таксе како би их одговорио од тог чина, те да би засигурно другачије поступио да се радило о преласку на ислам.²³

Концем мјесеца јуна 1941. године Грачаницу је посјетио и усташки повјереник за бившу Врбаску бановину, Виктор Гутић. Његова посјета била је мотивисана чињеницом да су грачанички муслимани у значајној мјери одбијали да подрже и спроводе геноцидну политику НДХ усмјерену против њихових српских суграђана. Гутић је у Грачаницу допутовао у пратњи усташког доглавника Адемаге Мешиа. Окупљеном муслиманском народу Гутић се обратио ријечима: „Однос нас Хрвата са бившим Србима - сада грчко-источњацима - је јасан: Ми смо побједници - они побијеђени... Ми господари они робови... Наглашавао сам свугдје - наглашавам и овдје, да никакве милости ти бивши Срби немају очекивати него

22 Esad Tihic i Omer Hamzic, *n. dj.*, 123.

23 AGMG, RP i NOB, Gračanica: izjave i sjećanja, Izjava Adema Osmanbegovića, 7.

само економско уништење и коначно истребљење... Што је јеврејско и српско то је ваше."²⁴

Почетком августа 1941. године у Грачаницу је од усташких власти стигао налог за исељавање Срба. Тада је, према свједочењу протјераног грачаничког Србина Станка Трифковића, из вароши исељено и протјерано у Србију 35 лица. Наиме, радило се о богатим српским породицама које су најприје упућене у сабирни логор у Славонску Пожегу. Током вишедневног боравка у поменутом логору, српске породице су на разне начине мучене, а потом и опљачкане. Након тога ове измучене Србе хрватска власт је преко Земуна депортовала у Београд. Према подацима *Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помајача*, из Грачанице је током августа исељено 105 лица, а њихова имања темељно су опљачкана.²⁵

Док је у грачаничкој вароши текло успостављање хрватске власти, на подручју планина Озрена и Требаве, српско становништво активно је радило на подизању устанка. До првих устаничких акција усмјерених ка оближњим окупаторским упориштима дошло је крајем августа 1941. године. Устанички напад на Грачаницу извршен је 23. августа, при чему су устаници краткотрајно овладали урбаним дијелом вароши, након чега су се повукли на почетне положаје.²⁶

Успјех устаничке акције проузроковао је освету усташких власти над локалним српским становништвом. Након повлачења српских устаника из овог окупаторског центра, локалне усташе су извршиле масовно хапшење грачаничких Срба. Већ 25. августа стријељано је 10 лица, а најмлађа жртва имала је тринаест година. Њено име је у историографији остало непознато. Остала ликвидирани лица била су: Љубомир Симић, Милош Ђурић, Милан Симић, Милка Бешлагић, Радо Стјепановић, Алекса Радић, Јово Марјановић, Милан Томић и Раде Томић. Стријељање је извршено у непо-

24 АВН, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 2.

25 Исто, 4; Вељко Ђурић Мишина, прир., *Босна и Херцеговина: саслушања српских избејлица*, Београд: Удружење „Мост“, Скелани-Сребреница; Вељко Ђурић Мишина, 2022, 211—213.

26 Arhiv Tuzlanskog kantona (ATKT), Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (RP i NOB u sjeveroistočnoj Bosni), Organizaciona jedinica (OJ) 30, Ozrenski partizanski odred, Izveštaj političkog komesara ozrenskog NOP odreda od 30. avgusta 1941. Štabu tuzlanske oblasti o borbama na području odreda, 3.

средној близини грачаничке месарске клаонице, што је овом злочину дало додатни аспект свирепости. Српске жртве су тим актом потпуно дехуманизоване и представљене као 'месо за клање'. У извршењу овог злочина посебно су се истакле грачаничке усташе Ратко и Душан Гаца, као и Осман Беровић.²⁷ Горепоменута Милка Бешлагих била је супруга муслимана Сулејмана Бешлагиха, али ни чињеница да је била дио муслиманске породице није јој спасила живот. Пресудни утицај на извршење овог чина имало је искључиво њено српско поријекло.²⁸

Новембра 1941. године, по налогу усташког руководства из Сарајева, у Грачаници је распоређена 23. усташка чета под командом Ивана Штира. Хрватске власти у Сарајеву све више су исказивале незадовољство опхођењем муслиманског становништва у Грачаници, које, иако укључено у структуру новоформиране власти, већински није подржавало и спроводило хрватску геноцидну политику усмјерену према православном становништву. С обзиром на то, долазак Штира, доказаног усташког официра, имао је за циљ јачање усташке управе и радикализацију политике НДХ у грачаничкој вароши. Утемељење за овакве тврдње проналазимо у извјештају који је Штир марта 1942. године упутио хрватским властима у Тузли. Наиме, у извјештају Штир оптужује поједине муслиманске руководиоце из Грачанице за симпатије према комунистичком покрету и устаницима на подручју Озрена. Такође, градоначелника Хифзефендића описује као 'ноторну пијаницу' и оптужује га за злоупотребу 'националног добра'. Осим тога, за грачаничко муслиманско становништво наводи да је индиферентно према хрватским властима и да показује склоност према шверцу. Штир у закључку извјештаја истиче да грачанички муслимани немају никаквог националног осјећаја према НДХ и да је не доживљавају као своју државу.²⁹

Почетком 1942. године злочини усташких власти над српским становништвом грачаничке вароши постепено су јењавали. Ова промјена није била резултат другачије политике хрватских власти

27 АВиН, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 4; Вељко Ђурић Мишина, *прир., н. гл.*, 213—214.

28 АВиН, ZKURZ, GGS, Gračanica, 5855, 1.

29 АВиН, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 4; АТКТ, РР и НОБ у сјевероистојној Босни, О.Ј. 57, *Župa Usora i Soli, Izvještaj savjetnika župe „Usora i Soli” од 16. marta 1942. godine, о политичким приликама у Грачаници*, 1—4.

према српском становништву, која је током цијелог рата задржала свој геноцидни карактер. Смањење броја злочина у вароши може се дјелимично објаснити све већом снагом устаника на другој, лијевој, обали ријеке Спрече, која је свакако била насељена искључиво српским становништвом и на тај начин пружала својеврсно уточиште за преостале Србе у Грачаници.³⁰

Усташке репресије преусмјерене су због тога, почетком 1942. године, ка селима на десној обали Спрече, у непосредној близини грачаничке вароши, која су била насељена српским становништвом. Тако су грачаничке усташе марта 1942. године извршиле масовно хапшење Срба у селима Лендићи и Лохиња, која су припадала грачаничкој мјесној заједници. Затворене Србе хрватске власти су најприје упутиле у сабирни логор у Тузли, након чега су ова лица интернирана у јасеновачки систем логора. Према попису *Земаљске комисије*, 31 лице које је овом приликом ухапшено страдало је на путу ка логору или у самом логору.³¹

Непосредно прије ових догађаја, фебруара 1942. године, у жеку њемачко-хрватских операција усмјерених против српских устаника на Озрену (у литератури познатије као офанзиве *Озрен I* и *Озрен II*), извршена је и одмазда над српским цивилним становништвом овог краја. У извршењу злочина учешће је узела и Штирова бојна из Грачанице, која је 3. и 5. фебруара 1942. године ухапсила и у логоре протјерала 227 Срба из селâ у долини ријеке Спрече.³² Крајем марта 1942. године на територији Грачаничког среза приступило се формирању јединица које су ушле у састав Хаџиефендићеве легије³³. Према подацима *Земаљске комисије*, ова формација, сем

30 AViH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 7—8; Todor Vujanović, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo: Svjetlost, 1979, 78.

31 AViH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 5—6.

32 Архива Регионалног музеја у Добоју (несрећена грађа), Списак заробљеника које је усташка бојна у Грачаници отпремила у сабирни логор Тузла, 16. вељаче 1942.

33 Хаџиефендићева легија била је јединица попуњена искључиво муслиманским становништвом. У њеном саставу преовадавали су муслимани из тузланске области, а формирана је децембра 1941. године. Јединица је била у саставу хрватског домобранства, а формални разлог за њено формирање био је заштита муслиманских села од упада партизанских и четничких јединица. На челу легије налазио се Мухамед Хаџиефендић. Esad S. Tihic, „Jedinice Domobranske-dobrovoljačke pukovnije

пљачке и разбојништва, није чинила друге веће злочине у грачаничкој вароши.³⁴

Политика истребљења нехрватског становништва са територије НДХ односила се првенствено на српско, али и на јеврејско и ромско становништво. У грачаничкој вароши је прије Другог свјетског рата живјело шест јеврејских породица од којих су се, након избијања рата, у Грачаници задржале три. Једина јеврејска синагога у Грачаници успоставом усташке власти претворена је у коњушарницу, а доцније је и срушена.³⁵ У септембру 1942. године, локалне усташке власти су спровеле хапшење Јевреја који су се задржали у вароши. Ова лица су се уочи усташке акције склонили у оближњу шуму, али су их локалне усташе на превару намамиле у варош, а након хапшења поменута лица су интернирали у јасеновачки систем логора. Према подацима *Земаљске комисије*, наводи се да је у тим догађајима страдало осам лица, а њихова имовина је претходно опљачкана и уништена. Међу жртвама се помињу Десидер Голдгрубер, његова супруга Јелена и двије кћерке (име старије кћери било

(Domdo) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine", *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, I, br. 2, 1996, 38.

34 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 6.

35 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 7475, 1—2.

је Едита, док је име млађе остало незабиљежено), Виктор Колман са супругом Хеленом³⁶ и Моша Папо са супругом Ханом.³⁷

Априла 1942. године дошло је до раздора унутар озренског устаничког одреда. Наиме, монархистички оријентисани борци озренског одреда свргнули су дотадашње руководство, на челу са предратним комунистом Тодором Вујасиновићем. Ова промјена у командној структури била је последица тешке ситуације настале након њемачко-хрватских војних операција и одмазда над цивилним становништвом озренских села из јануара и фебруара исте године. Поред тога, јавило се и противљење дијела устаника због покушаја чланова КПЈ да устанку дају револуционарни карактер. На чело одреда тада ступа Џвијетин Тодић, а сам одред добија четнички назив и од тог момента носи назив Озренски четнички одред.³⁸

Чланови Главног штаба овог одреда склопили су убрзо споразум о ненападању са властима НДХ, покушавајући тиме да заштите цивилно становништво од потенцијалних нових злочина њемачко-хрватских јединица. Споразум између руководства Озренског четничког одреда и власти НДХ склопљен је 28. маја 1942. го-

36 Тврдња о страдању Виктора и Хелене Колман септембра 1942. године, коју је изнијела *Земаљска комисија*, се касније испоставила као нетачна. Подаци о судбини породице Колман налазили су се у докуменатима који су били похрањени у Регионалном музеју у Добоју, који нажалост више нису доступни, а коришћени су од стране професора Омера Хамзића у његовом истраживању о судбини грачаничких Јевреја. Према Хамзићевим наводима, породица Колман, заједно са кћерком Надом, успјела је почетком 1943. године да побјегне на територију планине Озрен, која је била под контролом Озренског четничког одреда. Тамо су нашли уточиште код пароха из села Бољанић — Дејана Вујасиновића. Виктор Колман је након њемачко-хрватске операције из априла 1943. године, усмјерене против озренских четника, ухапшен и стријељан. Хелена Колман је након супругове смрти успјела да се заједно са кћерком Надом врати у Грачаницу. Међутим, Хелена Колман је 28. маја 1943. године спроведена у затвор у Савској цести у Загребу, гдје је највјероватније и преминула исте године. Викторову и Хеленину кћерку Наду спасио је грачанички лекар др Авдо Прохић. Omer Hamzić, „Sudbine Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIII, br. 45, 2018, 49—50.

37 Абић, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 6—7; Omer Hamzić, „Sudbine Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata”, 56.

38 AGMG, RP i NOB, Ozren: Izjave i sjećanja (nesređena građa), Puč na Ozrenu – izdaja četnika aprila 1942.

дине у Липцу код Добоја, а 9. јула исте године споразум је проширен одредбом која се односила на прекид борбених дејстава између овог одреда и њемачких и италијанских војних формација.³⁹

На основу постигнутог споразума са властима НДХ, четничке јединице на подручју Озрена обавезале су се да обуставе сва борбена дејства против војних и цивилних структура НДХ. Споразумом је било предвиђено да четници активно сарађују са оружаним снагама НДХ у борби против партизанског покрета. У складу с тим, било им је дозвољено да задрже постојеће наоружање и да буду снабдијевани муницијом од стране хрватских војних власти, као и да њихови рањени борци имају право на лијечење у државним болницама НДХ. У документу је посебна пажња посвећена побољшању социјалног положаја припадника четничких јединица и њихових породица. Предвиђена је могућност помоћи породицама погинулих, као и економска и финансијска подршка српском становништву овог краја. Команди Озренског четничког одреда омогућено је и успостављање цивилне управе на територији која се налазила под контролом ове јединице, уз услов да те административне структуре буду формално интегрисане у систем НДХ и стављене под надзор њених власти.⁴⁰

Документ који су власти НДХ сачиниле убрзо након потписивања споразума са локалним четничким снагама недвосмислено свједочи о тактизирању и селективном прихватању обавеза из поминутог споразума од стране руководства Озренског четничког одреда. У том документу је, између осталог, наведено да су припадници овог одреда одбијали да ангажују своје снаге у борбеним дејствима против партизанских јединица, као и да нису пристајали на упућивање регрута у домобранске формације. Четничко руководство је овакво држање оправдавало чињеницом да партизанске јединице у том периоду нису непосредно угрожавале подручје Озрена, те су стога сматрали да не постоји потреба да се борци шаљу у акције ван њихове зоне одговорности. Као приоритет је истицана заштита сопствених села, домова и породица. У закључку документа војне

39 *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том XIV, књ. 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942* Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1981, 276—280, 411—412.

40 АТКТ, РР и НОВ, fascikla Ozrenski četnički odred, Zapisnik o sporazumu između predstavnika Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda i NDH, 28. мај 1942, 1—4.

власти НДХ указале су на недостатак повјерења у озренске четнике, истичући да је мало вјероватно да ће се они дугорочно придржавати одредаба споразума, нарочито имајући у виду све израженија настојања Озренског четничког одреда да ојача своје редове и задржи одређени степен самосталности у доношењу одлука.⁴¹

Овакав ток догађаја директно је допринио смањивању бројности усташких злочина усмјерених према српском становништву грачаничког краја. Најтежи злочин који је забиљежен у току 1943. године на овом подручју догодио се у априлу. Тада су формације 369. легионарске, „Вражије дивизије”, потпомогнуте усташким и домобранским јединицама, извршиле одмазду над српским цивилним становништвом у селима дуж долине ријеке Спрече. Наиме, до ових злочина дошло је након њемачко-хрватских оружаних сукоба из априла 1943. године са припадницима Озренског четничког одреда (операција *Враї III*). Током ових злочина у поменутим селима је убијено и у логоре депортовано 67 Срба из грачаничког котара, док у самом урбаном језгру Грачанице тада нису забиљежени злочини над српским становништвом.⁴²

О мирном стању које је завладало на простору грачаничког котара током 1943. и почетка 1944. године, свједоче и подаци из докумената четничке провенијенције о слободној трговини између територија које је контролисао Озренски четнички одред и оних које су се налазиле под контролом власти НДХ, каква је била и сама грачаничка варош.⁴³

Почетком 1944. године општа ратна ситуација на територији НДХ промијенила се у корист Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Подстакнуте том чињеницом, хрватске власти су у грачаничку варош упутиле 14. усташку бојну под командом Мустафе Јакубовића, која је за циљ имала да коначно ријешити српско питање

41 Архив Републике Српске, Канцеларија у Добоју, (несређена грађа), *Poziv vođa četnika sa Ozrena, Trebave i Borja u stožer divizije u Doboju*, 16. srpanj 1942, 1—2.

42 АБиН, ZKURZ, GGS, fasc. Boljanić, dok. 56503, Zapisnik, 8. avgust 1946, 4; АБиН, ZKURZ, GGS, fasc. Sočkovac, dok. 56504, Zapisnik, 16. avgust 1946, 5; АБиН, ZKURZ, GGS, fasc. Petrovo Selo, dok. 56501, Zapisnik, 10. avgust 1946, 5

43 АТКТ, РР и НОВ у сјевероистоčnoј Bosни, О.Ј. 53, Озренски четнички одред, Zapisnik šireg sastanka štaba I bataljona ozrenskog četničkog odreda od 22. oktobra 1942. godine, 3.

у грачаничкој вароши и ликвидира преостали српски живаљ. Међутим, опште ратне околности пресудно су утицале на то да се овакви науми хрватских власти не остваре. Оружане формације НДХ налазиле су се пред скорим ратним поразом. С обзиром на то, борба против НОВЈ постала је примарни задатак хрватских војних формација. Према подацима *Земаљске комисије*, међу цивилним жртвама поменуте усташке јединице у грачаничкој вароши била је Драгица Стојановић, коју се усташе убиле септембра 1944. године.⁴⁴ Истог мјесеца, кроз грачаничку варош пролазили су и припадници 13. СС „Ханџар“ дивизије, који су том приликом убиле осам лица. Најмлађа жртва овог злочина био је седмогодишњи дјечак, Душан Јовановић.⁴⁵

До ослобођења Тузле од стране НОВЈ-а дошло је 17. септембра 1944. године. Недуго након тога, партизанска војска је ослободила и већи дио тузланске области, чиме су створени повољни услови за успостављање командног мјеста у Грачаници, јануара 1945. године. Почетком 1945. године у грачаничкој вароши дошло је до сукоба између преосталих усташких формација и бораца НОВЈ-а. Наиме, припадници Јакубовићеве 14. бојне у тим збивањима су заробили већи број партизанских ратника и рањеника, које су потом мучки убиле.⁴⁶

Грачаница је ослобођена 7. априла 1945. године. Престанком постојања НДХ окончан је и системски геноцид над српским становништвом. Босна и Херцеговина је, као једна од савезних република, ушла у састав нове, комунистичке Југославије. Државно руководство Југославије, на челу са Комунистичком партијом, отпочело је изградњу новог друштвено-политичког система који је са собом донио и обрачунавање са 'унутрашњим непријатељем'. Револуционарни терор, нарочито изражен у првим годинама постојања нове државе, носио је са собом нове патње са којима се српски народ суочио.

44 АВиН, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 8.

45 Исто, 10.

46 Esad Tihic i Omer Hamzic, *n. dj.*, 285—286.

Пописи жртава Другог свјетског рата — упоредни преглед за Грачаницу

У настојању да утврдимо што поузданији број српских цивилних жртава геноцидне политике НДХ на подручју Грачанице, упоредили смо податке из пописа *Земаљске комисије за утврђивање злочина окупајшора и њихових помагача* са пописом који је 1964. године спровео Савезни завод за статистику, а који се сматра званичним и данас је предмет ревизије коју спроводи Музеј жртава геноцида у Београду.

Примјеном компаративне методе и анализом поменутих пописа, утврђено је да је током Другог свјетског рата на подручју Грачанице страдало 83 лица српске националности. Ријеч је о цивилним жртвама геноцида над Србима, који је спроведен као дио званичне политике НДХ (подаци се односе и на насељено мјесто Лендићи, које је тада било у саставу мјесне заједнице Грачаница). Пописом из 1964. године на територији Грачанице евидентирани су 63 жртве, док подаци *Земаљске комисије* указују на још 20 страдалих лица, чија имена се не налазе на првопоменутом попису. Према томе, 24,10% страдалих (20 од познатих 83) није евидентирано на званичном попису жртава рата, на чијој ревизији данас ради Музеј жртава геноцида из Београда.

Табела 1. Подаци о српским цивилним жртвама из Грачанице чија имена нису била евидентирана у званичном попису жртава рата 1941—1945.⁴⁷

Име (име оца) и презиме	Старост жртве	Починилац злочина	Мјесто страдања	Година страдања
1. Алекса (Госто) Радић	55 год.	локалне усташе	Грачаница	1941. год.
2. Благоје (Н.Н.) Радић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.

⁴⁷ Подаци који се не наводе у табели нису нам познати. Такође, за жртве поред чијих имена је наведено да су интерниране у Јасеновац не можемо засигурно утврдити да ли су страдале на путу ка логору или у самом логору, па у дијелу у коме се наводе починиоци злочина у том случају наводимо само податке о снагама које су извршиле заробљавање жртава. АВН, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490. 43—10.

3. Вело (Јово) Марјановић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
4. Драгица (ж. Ћорђова) Стојановић	50 год.	14. усташка бојна	Грачаница	1944. год.
5. Душан (Илија) Јовановић	7 год.	13. СС „Ханцар“ дивизија	Грачаница	1944. год.
6. Илија (Н.Н.) Јовановић	—	заробљен од стране 23. усташке чете	интерниран у Јасеновац	1942. год.
7. Јован (Н.Н.) Павловић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
8. Јово (Маријан) Марјановић	75 год.	локалне усташе	Грачаница	1941. год.
9. Лука (Лука) Васиљевић	24 год.	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
10. Марко (Перо) Јеремић	25 год.	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
11. Марко (Н.Н.) Радић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
12. Милан (Н.Н.) Којић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1941. год.
13. Милка (ж. Сулејманова) Бешлагић	30 год.	локалне усташе	Грачаница	1941. год.
14. Милош (Божо) Мартић	—	23. усташка чета	интерниран у Јасеновац	1942. год.
15. Петар (Н.Н.) Мартић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
16. Рајко (Илија) Јовановић	27 год.	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
17. Тодор (Н.Н.) Мартић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
18. Спасоје (Н.Н.) Мартић	—	заробљен од стране 23. усташке чете	интерниран у Јасеновац	1942. год.
19. Стево (Н.Н.) Павловић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
20. Цвијетин (Коста) Ћурић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.

Закључна разматрања

Истраживање страдања грачаничких Срба током Другог свјетског рата открива сву сложеност историјских околности које су утицале на обим прогона српског становништва у овом крају. Иако је хрватска геноцидна политика била усмјерена на систематско уништење Срба, она није у потпуности спроведена на простору грачаничке вароши, што је последица више међусобно повезаних фактора.

Један од значајних чинилаца био је тај што већина муслиманског становништва овог подручја није у потпуности прихватила Независну Државу Хрватску као своју државу, нити је активно учествовала у спровођењу геноцида над српским становништвом. Поред тога, специфичан размјештај етничких заједница у овом региону одиграо је значајну улогу у очувању српског становништва. Села на лијевој обали ријеке Спрече била су насељена искључиво српским становништвом, што је омогућило пружање уточишта за Србе који су били под директним ударом усташког терора на супротној обали ријеке. Такође, организовани народни устанак на овом подручју одиграо је пресудну улогу у заштити српског народа, јер је војно способно становништво имало могућност да се активно укључи у отпор, што је утицало на сузбијање систематских злочина и омогућило одбрану угроженог цивилног становништва. До масовнијег страдања српског становништва у грачаничком крају долазило је током њемачко-хрватских акција, када су вршене освете због офанзивног дјеловања озренских устаника. У тим догађајима окупатори, потпомогнути формацијама НДХ, сукобљавали су се и са српским цивилним становништвом Среза Грачаница.

Поред биолошког уништења српског становништва, геноцидна политика НДХ имала је свој израз и у системском покатоличавању и прогону православног народа. Консултовањем података из релевантних извора, закључили смо да политика унијаћења православног становништва грачаничке вароши није масовније заживјела. Таква ситуација може се објаснити чињеницом да у овом подручју није било значајнијег хрватског етничког елемента, па се самим тим та пракса хрватске власти није могла дубље укоријенити у овом дијелу НДХ. Ипак, пракса прогона и исељавања Срба са територије НДХ активно је спровођена и на овом подручју. Према подацима које је

прикупила *Земаљска комисија*, из грачаничке вароши је само током 1941. године протјерано 150 лица српске националности.

Компаративном анализом два пописа жртава Другог свјетског рата утврдили смо да су у грачаничкој вароши страдала 83 лица српске националности. Званичним пописом из 1964. године, на чијој ревизији данас ради Музеј жртава геноцида из Београда, евидентиране су 63 српске жртве, док смо анализом пописа *Земаљске комисије* дошли до података о 20 лица српске националности чија имена се не помињу на попису који је спровео Савезни завод за статистику 1964. године. Према томе, може се закључити да 24,10% утврђених жртава није евидентирано на попису чијом ревизијом се бави Музеј жртава геноцида.

Консултовањем релевантних извора и литературе покушали смо да што детаљније освијетлимо дешавања у Грачаници и њеној околини током Другог свјетског рата и на тај начин дамо свој скромни допринос изучавању положаја и страдања српског народа на територији НДХ у овом периоду.

Извори и литература

Необјављени извори:

Arhiv Bosne i Hercegovine

- Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Arhiva Gradskog muzeja u Gračanici

- Fond Radnički pokret i NOV 1941—1945.

Архива Регионалног музеја у Добоју (несређена грађа)

Архив Републике Српске, Канцеларија у Добоју (несређена грађа)

Arhiv Tuzlanskog kantona

- Fond Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni

Музеј жртава геноцида, Жртве рата 1941—1945 (попис).

Објављени извори:

- *Дефиницијивни резултати пописа становништва од 31. 3. 1921. године*. Сарајево: Државна штампарија Сарајево, 1932.

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti.* Београд: Државна штамарија, 1937.
- *Зборник докумената и погашака о Народноослободилачком рату југословенских народа, том XIV, књ. 1, Документи четничкој покрећу Драже Михаиловића 1941—1942.* Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1981.

Интернет извори:

- „Историјат пописа жртава рата 1941—1945“, <https://www.2.muzejgenocida.rs/ratne-%C5%BErtve/istorijat-popisa-%C5%BErtava-rata-1941-1945>.

Литература:

- Вајс, Алберт. „Рад Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правној факултету у Београду*, IX, бр. 4, 1961, 387—400.
- Vujasinović, Todor. *Ozrenski partizanski odred.* Sarajevo: Svjetlost, 1979.
- Ђурић Мишина, Вељко, прир. *Босна и Херцеговина: саслушања српских избеглица.* Београд: Удружење „Мост“, Склани-Сребреница; Вељко Ђурић Мишина, 2022.
- Kulenović, Salih. *Gračanica i okolina. Antropogeografske i etnološke odlike.* Tuzla: Muzej istočne Bosne, 1991.
- Милошевић, Боривоје. *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату.* Вишеград: Андрићев институт, 2016.
- Прашчевић, Александар. *Односи православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Другом свјетском рату.* Београд: Кључ издаваштво, 2023.
- Redžić, Enver. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu.* Sarajevo: OKO, 1998.
- Tihić, S. Esad. „Jedinice Domobranske-dobrovoljačke pukovnije (Domdo) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine“. *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, I, br. 2, 1996, 32—58.
- Tihić, Esad i Omer Hamzić. *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji.* Gračanica: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH; Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, 1988.

- Трифковић, Срђа. *Усџаше: балканско срце џаше*. Београд: Catena Mundi, 2022.
- Hamzić, Omer. *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata. Pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj*. Travnik: Univerzitet u Travniku, 2012.
- Hamzić, Omer. „Likovi zavičaja: Adem Osmanbegović. Od kotarskog predstojnika do komandanta partizanskog bataljona”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIV, br. 29, 2009, 152—156.
- Hamzić, Omer. „Sudbine Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIII, br. 45, 2018, 37—58.

Instead of Conclusion

This paper, through consultation of primary sources and relevant literature, examines the suffering of Serbs in the town of Gračanica during the Second World War. The research also includes the persecution of Serbs in the settlement of Lendići, which at that time belonged to the Gračanica local community. With the establishment of the Independent State of Croatia on April 10, 1941, the Croatian authorities initiated the systematic persecution and extermination of the Serbian population. The paper presents the process of the establishment of Ustasha rule in the town of Gračanica and its wider surroundings, as well as the terror inflicted upon the Serbs that followed. The most severe repressions in this area were suffered by the Serbian people during the first year of the war, after which their intensity gradually declined due to the development of the people’s uprising in the Ozren and Trebava regions. By comparing the available registers of victims of the Second World War, the lower bound of the number of civilian casualties in the urban center of the Gračanica district during the period 1941—1945 has been determined.